

Мирошнеченко А. В. Гендерна ідентифікація як соціально-психологічний феномен / А. В. Мирошнеченко // Збірник наукових праць «Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова». Психологічні науки. Серія 12 ; вип. 35 (59). — 2011. — С. 24-31.

УДК 305:316.454.52

А.В. Мирошнеченко (м. Полтава)

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Постановка проблеми. Невід’ємна частина процесу соціокультурної трансформації будь-якого суспільства – це зміни у процесах соціалізації та ідентифікації особистості. Гендерна соціалізація як засвоєння гендерної культури суспільства не зумовлюється прямо і безпосередньо наявністю соціальних очікувань, гендерних стереотипів, уявлень, гендерних ролей. Ці елементи гендерної культури повинні стати засобом усвідомлення власної статевої належності, її осмисленням, тобто засобом формування гендерної ідентичності особистості. Поза формуванням у індивіда гендерної ідентичності не може бути повноцінної особистості як в психологічному, так і в соціальному плані.

Проблема становлення гендерної ідентичності особистості в процесі її соціалізації є досить актуальним та важливим питанням в контексті вивчення проблем самовизначення і самореалізації у побудові міжстатевих стосунків, у виборі власної лінії поведінки в подружньому житті та сім’ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми гендерно-рольової соціалізації та ідентифікації привертають все більшу увагу психологів, які намагаються з’ясувати, в якій мірі статеві відмінності зумовлені біологічними та соціальними факторами, а також якими є психологічні механізми виникнення статевих ролей. Теоретичний аналіз проблеми показує, що гендерна ідентичність з середини 60-70-х рр. виступає предметом дослідження в філософії, соціології, психології. Основні ідеї про

структуру і функції ідентичності взагалі та гендерної ідентичності, зокрема, розроблені в класичних зарубіжних працях і теоріях ідентичності Є. Гоффмана, Е. Гідденса, У. Джеймса, Е. Дюркгейма, Ч. Кулі, Д. Марсія, Дж. Міда, Х. Таджфела, Дж. Тернера, Е. Фромма, З. Фрейда, К. Хорні, Е. Еріксона, К. Ясперса, а також в роботах вітчизняних вчених Л.С. Виготського, І.С. Кона, С.Л. Рубінштейна, Д.Б. Ельконіна. Активно розроблюється питання про взаємодію особистісної і соціальної ідентичності (В.С. Агеева, Н.В. Антонова). Розуміння ідентифікації у віковій та соціальній психології висвітлені у працях Е. Еріксона, А. Бандури, О.О. Бодальова, А.Я. Варги, В.О. Ядова.

Для психолого-педагогічних досліджень особливого значення набувають роботи, присвячені різним аспектам гендерної ідентичності та гендерної соціалізації. У психології існує кілька основних підходів з дослідження механізмів та особливостей становлення гендерної ідентичності: теорія ідентифікації, теорія соціального навічання, теорія когнітивного розвитку, „нова психологія статі”, теорія гендерної схеми.

Вітчизняні автори розглядають процес формування гендерної ідентичності як соціальний та психолого – педагогічний процес (І.Кон, Я.Коломинський, В.Каган, М.Мелтсас, та інші). Досліджено соціокультурний аспект конструювання гендерної ідентичності (Т.Говорун, Ю.Альошина, А.Волович, О.Мітіна, С. де Бовуар, М.Мід, К.Хорні та інші); обґрунтовано чинники і механізми прийняття особистістю гендерної ролі (В.Каган, В.Агеев, І.Кон, О.Кікінежді, Т.Говорун, І.Кльоцина, та інші). У дослідженнях Ю.Е. Альошиної, В.О. Васютинського, А.С. Воловича, Т.С. Гурлевої, І.В. Романова, В.Г. Романової вивчались проблеми статевої ідентичності підлітків.

Мета статті: на основі теоретичного аналізу дослідити зміст, структуру та психологічні особливості процесу становлення гендерної ідентичності особистості в процесі гендерної соціалізації.

Основний матеріал теоретичного аналізу дослідження.

Теоретична і емпірична розробка проблеми ідентичності почалась в психології в останнє десятиліття ХХ століття. Починаючи з 70-х років поняття ідентичності стає в психології дуже популярним, доповнюючи, уточнюючи, а часто і замінюючи собою більш традиційні поняття Я-концепції, образу «Я», самості. Звертання до категорії ідентичності дає можливість побачити механізми зв'язку між особистісною і соціокультурною обумовленістю дій в ситуаціях соціальної взаємодії, зрозуміти суперечливість групових і особистих начал в людині [4, с. 167].

Поняття гендеру, як соціально-психологічної статі людини, визначається принаймні двома сферами детермінант: соціальними (сукупністю соціальних очікувань до гендерних ролей, норм і стереотипів) та особистісними (уявленням людини про те, ким вона є). Друга дуже тісно пов'язана з поняттям ідентичності. Ідентичність – одна з найістотніших характеристик людини, без якої вона не може існувати як свідомо автономна особистість. За визначенням Е. Еріксона ідентичність базується на відчутті тотожності самому собі і неперервності свого існування в часі й просторі, а також на усвідомленні факту, що цю тотожність і неперервність визнає оточення [2, с. 132]. Ідентичність пов'язана з образом "Я", з усвідомленням власної індивідуальності та неповторності індивідуальних фізичних та психологічних рис. Водночас ідентичність – досить складна й різноманітна. Залежно від обставин вона виступає в різних якостях. Можна говорити про цілу множину, або про систему ідентичностей, які актуалізуються в різних ситуаціях, що відповідають різним соціальним ролям. Як соціальна істота, людина характеризується не лише індивідуальною, а й груповою ідентичністю, яка, на думку Е. Еріксона, пов'язана з груповими, насамперед географічними та історичними уявленнями (колективний "его"-простір-час), а також з економічними задачами (колективні життєві цілі) [2, с. 134].

На думку Е. Еріксона, підсумком підліткового віку стає майже сформоване уявлення людини про себе як про цілісну особистість, яка чимось схожа на інших або чимось відрізняється. В процесі ствердження в

понятійному психологічному апараті поняття ідентичності зазнало теоретичного осмислення, внаслідок чого було розділено на персональну (особистісну) ідентичність (тотожність самому собі) і соціальну ідентичність [5, с.259].

Соціальна ідентичність означає, що людина визначає себе не тільки як конкретну особистість, але і як члена багатьох соціальних груп. Починаючи з 1980-х рр. в рамках теорії соціальної ідентичності Г. Таджфела і Дж. Тернера гендерна ідентичність трактується як одна з підструктур соціальної ідентичності особистості і характеризує індивіда з точки зору його приналежності до чоловічої або жіночої групи [4, с.245]. В основі соціальної ідентичності лежать процеси соціальної категоризації, тобто розділення соціальних об'єктів на такі, з якими особистість себе ототожнює (in-group), і такі, що складають групи інших (out-group), а також процеси самокатегоризації, тобто віднесення особистістю самої себе до певної соціальної категорії чи групи. Соціальна ідентичність лежить в основі більшості групових процесів, таких як групова поляризація чи стереотипізація [2, с. 133].

Гендерна ідентичність разом з етнічною, віковою, професійною, національною ідентичністю є компонентом соціальної ідентичності особистості [4, с. 239].

Розрізняють поняття "статева ідентичність" та "гендерна ідентичність". Якщо статева ідентичність – це переважно усвідомлення себе представником тієї чи іншої статі, то гендерна ідентичність полягає в переживанні своєї відповідності гендерним ролям, тобто сукупності суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією). Людина може мати певну чітко визначену статева ідентичність і водночас мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність гендерним ролям та стереотипам, відчувати нереалізованість себе як чоловіка чи жінки, невідповідність жіночому чи

чоловічому ідеалу. Оскільки гендерні ролі та стереотипи – це продукт суспільної історії, який несе в собі соціокультурні особливості та традиції, що часом не мають нічого спільного з природою статі, то гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних (історичних та географічних) чинників, а не від біологічної природи людини [2, с. 136].

На думку І. С. Клєциної гендерна ідентичність – ширше поняття, ніж статево-рольова ідентичність, оскільки гендер включає в себе не лише рольовий аспект, але і, наприклад, образ людини в цілому (зачіску, одяг, акуратність тощо) [5, с.268].

Р. Столлер до статевої ідентичності включає індивідуальні якості як чоловічих так і жіночих рис, обумовлені великою кількістю психологічних, біологічних, соціальних і культурних факторів. У процесі первинної соціалізації дитини ефекти ідентифікації з представниками своєї і протилежної статі накладаються один на одного. Тому кінцевим результатом становлення статевої ідентичності є поєднання індивідом чоловічих і жіночих рис [3, с. 104].

І. С. Кон визначає гендерну ідентичність як усвідомлення своєї приналежності до чоловічої або жіночої статі, як степінь у якій кожен індивід ідентифікує себе в якості чоловіка, жінки або певного поєднання і одного, і другого. Ця внутрішня структура, що створюється в процесі розвитку, дозволяє індивіду організувати образ власного „Я” і активно соціально функціонувати у відповідності з її чи його статтю та гендером. Гендерна ідентичність визначає те, як індивід переживає свій гендер, і сприяє відчуттю власної унікальності. Автор стверджував, що вона не дається індивіду автоматично, при народженні, а виробляється в результаті складної взаємодії його природних задатків і відповідної соціалізації. Активним учасником цього процесу є сам суб'єкт, який приймає чи відштовхує ті, що йому пропонуються ролі і моделі поведінки, аж до переустановки гендерної ідентичності [7, с.49]. Дане поняття позначає аспект самосвідомості особистості, що описує переживання людиною себе як представника певної

статі, як носія конкретних статовоспецифічних характеристик і особливостей поведінки, що співвідносяться з уявленнями про маскулінність/фемінність [5, с. 240].

Як зазначає Є. Ярская–Смірнова, гендерна ідентичність – це особливий вид соціальної ідентичності, співіснуючий в самосвідомості людини в єдності з уявленнями про професійний, сімейний, етнічний, освітній та інші статуси [10]. Гендерна ідентичність є продуктом соціального конструювання. Вона починає формуватися з народження дитини, коли на підставі будови її зовнішніх статевих органів визначається її паспортна (цивільна, акушерська) стать. З цього починається процес гендерної соціалізації, в ході якої дитину цілеспрямовано виховують так, щоб вона відповідала прийнятним в даному суспільстві уявленням про «чоловіче» і «жіноче». Саме на підставі еталонів, що існують в суспільстві, формуються уявлення дитини про власну гендерну ідентичність і роль, свою поведінку, а також самооцінку [7].

На думку І.С. Кона первинне уявлення про власну статеву приналежність формується у дитини вже в 1,5 роки, причому саме це уявлення займає місце найбільш стійкого і стрижньового компоненту самосвідомості. З віком гендерна ідентичність розвивається, відбувається розширення її об'єму і ускладнення структури. Дворічна дитина знає свою стать, але ще не може визначити причини свого вибору. У 3–4 роки вона вже здатна усвідомлено визначати стать навколишніх людей, але часто пов'язує її із зовнішніми, випадковими ознаками; крім того, статева приналежність вважається дітьми даного віку змінною характеристикою. Безповоротність статевої приналежності усвідомлюється дітьми приблизно до 6–7 років, що супроводжується посиленням статевої диференціації поведінки і установок. Наступний найважливіший етап формування гендерної ідентичності – це підлітковий вік. Підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості. Гендерна ідентичність дорослої людини є складноструктурованим утворенням, що включає, крім усвідомлення власної

статевої приналежності, сексуальну орієнтацію, «сексуальні сценарії», гендерні стереотипи і гендерні уподобання [7].

І. С. Клецина в структурі гендерної ідентичності виділяє наступні компоненти:

- когнітивний (пізнавальний) – усвідомлення приналежності до певної статі та опис себе з використанням категорій мужності/жіночності;
- афективний (оціночний) – оцінка психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвідношення з еталонними моделями маскулінності/фемінності;
- конативний (поведінковий) – самопрезентація себе як представника гендерної групи, а також способи виходу з кризи ідентичності на основі вибору варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей [5].

Гендерна ідентифікація – це, власне, процес усвідомлення індивідом своєї статевої належності, переживання ним своєї маскулінності/фемінності та готовність виконувати визначену статеву роль. Ідентифікувати (усвідомити) себе чоловіком або жінкою – означає прийняти ті психологічні якості й моделі поведінки, які суспільство приписує людям залежно від їх біологічної статі. Тобто гендерна ідентичність передбачає існування певних оціночних компонентів, зокрема, уявлень індивіда про те, наскільки його поведінка та особистісні характеристики відповідають сподіванням та вимогам суспільства до жіночої або чоловічої ролі. Вона виступає основним компонентом самосвідомості людини [5].

Деякі автори поряд з гендерною ідентифікацією розглядають статево-рольову ідентифікацію як стадійний процес. У різних авторів кількість стадій неоднакова. Як відзначають Я.Л. Коломінський і М. Х. Мелтсас, статево-рольова ідентичність поділяється більшістю авторів на дві складові: 1) статеві ідентичність – розуміння своєї приналежності до певної статі; єдність свідомості і поведінки індивіда, який відносить себе до

тієї або іншої статі; 2) власне статево-рольова ідентичність – знання і засвоєння ролей чоловіка і жінки [6].

С. Томпсон виділяє в ранньому розвитку статевої ролі три етапи: 1) дитина дізнається, що існує дві статі, 2) вона включає себе до однієї з цих категорій, 3) на основі самовизначення вона керує своєю поведінкою, обираючи і віддаючи перевагу новим формам поведінки. Три етапи виділяють також інші автори, але їх зміст розходиться з етапами, виділеними З. Томпсоном: дитина спочатку засвоює статево-рольову ідентичність, потім переконується в безповоротності статі в часі, і нарешті у неї виникає розуміння того, що стать є константною характеристикою людини [3].

Ш. Берн описує чотири стадії становлення статевої ідентичності: *гендерну ідентифікацію* (віднесення дитиною себе до тієї або іншої статі), *гендерну константність* (розуміння того, що гендер постійний і змінити його не можна), *диференціальне наслідування* (бажання бути найкращим хлопчиком або дівчинкою) і *гендерну саморегуляцію* (дитина сама починає контролювати свою поведінку, використовуючи санкції, які застосовує до самої себе). До 2-3 років більшість хлопчиків пробують надягати мамині туфлі, грати з її косметикою, фарбувати нігті лаком. Проте коли завершується процес гендерної ідентифікації і хлопчики досягають гендерної константності, вони починають розуміти, що всі ці заняття призначені для дівчаток. Ще до школи діти виявляють знання про гендерні відмінності в іграшках, одязі, заняттях. За спостереженнями ряду дослідників, хлопчики обирають для гри машинки, іграшкову зброю, маленькі інструменти, конструктор, дівчатка – ляльки, одяг для ляльок або іграшки, пов'язані з домашнім господарством (наприклад, кухонне приладдя) [3].

В. С. Мухіна відзначає, що гендерна ідентичність – це результат складного процесу особової діяльності і самовиховання самої людини. Тут взаємодіють:

1) природні і генетичні особливості сексуального потенціалу людини; способи реагування на сексуальний об'єкт і психічна сензитивність;

2) соціальне оточення з його різноманітним впливом зовнішніх впливів, з його обумовленістю історичним часом широкого поля суспільної свідомості;

3) позиція самої людини відносно способу власної ідентифікації – від зовнішнього образу і поведінки до ідеалів, які він обирає для себе як зразок [8, с. 648].

Таким чином, гендерна ідентичність – це результат складного процесу узгодження всіх чинників, який відбувається в суб'єктивному, внутрішньому психологічному світі особистості. В ході цього процесу людина вирішує задачу ухвалення або вироблення способів соціокультурної презентації своїх індивідуальних/біологічних якостей в тій манері і формі, яка відповідає її власним особистісним особливостям і сенсам.

На думку Л.М.Ожигової гендерна ідентичність виступає як найважливіша частина загальної Я–концепції особистості, що забезпечує їй відчуття адекватності незалежно від різних змін Я і ситуації. Гендерна ідентичність, з одного боку, є своєрідним особистісним вибором і «досягненням», яке дозволяє людині переживати відчуття цілісності і конгруентності свого Я в ситуаціях рольової взаємодії. З іншого боку, гендерна ідентичність може включати соціально обумовлені уявлення, що фіксуються в гендерних стереотипах [9, с. 148].

Усвідомлення власної статевої приналежності і становлення гендерної ідентичності людини – один з напрямів його соціалізації. Гендерна соціалізація – це процес засвоєння людиною норм і зразків поведінки, прийнятої (дозволеного) в даному суспільстві для чоловіка і жінки. Процес гендерної соціалізації визначається і проходить за допомогою різних соціальних і культурних засобів, за допомогою соціальних інститутів (школа, сім'я, однолітки, ЗМІ, релігія, політика і т. д.).

Процес гендерної соціалізації, в результаті якої народжується гендерна ідентичність, дослідники представляють як триступінчастий, пов'язаний з дозріванням особистості. При цьому:

- перша стадія – ідентифікація, що досягається до 3 років («усвідомлення статевої приналежності» або «гендерна ідентифікація»);
- друга стадія – компетентність в поведінці в 7–12 років («статева диференціація поведінки» або «соціалізація Я»);
- третя стадія пов'язується із становленням первинної ідентичності, описаною Е. Еріксоном («переоцінка гендерної ідентичності» або «саморегуляція Я») [5, с. 250].

Гендерна ідентичність розвивається впродовж всього життя, дозволяючи індивідові освоювати різні соціокультурні «вікові пласти» відповідно до соціальних норм своєї «гендерної групи» і власних переваг. На перетині індивідуальних і стереотипних уявлень особистості про власну біологічну приналежність, її соціальну і психологічну інтерпретацію і виникають внутрішні суперечності, які можуть утруднювати або, навпаки, сприяти реалізації особистості. Долаючи або визначаючи себе в традиційній (стереотипній) або нонконформістській (нестереотипній індивідуальній) поведінці, особистість прагне так організувати діяльність і буття, щоб утвердити свою ідентичність і досягти аутентичності [9, с. 115].

Висновки. Отже, гендерна ідентичність як соціально-психологічний феномен не виникає одразу з народженням дитини, вона формується і розвивається в залежності від багатьох умов і чинників протягом людського життя. Цей розвиток має свої закономірності та суперечності. Від нього залежить характер життєвого сценарію людини, стиль життя та стратегії поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях. Гендерна ідентичність разом з етнічною, віковою, професійною, національною ідентичністю є компонентом соціальної ідентичності особистості. В структурі гендерної ідентичності виділяють пізнавальний, афективний та поведінковий компоненти. Процес становлення гендерної ідентичності відбувається в контексті досить важливого для життя особистості процесу, який називається соціалізацією, одним із найістотніших складників якої є гендерної

соціалізація. Проблеми та суперечності гендерного розвитку й соціалізації є причиною багатьох гендерних дисгармоній та статево-рольових конфліктів.

Актуальними щодо подальшого дослідження є процес формування гендерної ідентичності особистості та психолого-педагогічні умови і фактори, які на нього впливають. Розуміння закономірностей цього процесу допоможе знайти способи його оптимізації та уникнути численних проблем і суперечностей на шляху до гармонійного розвитку особистості.

Література

1. Галусян Ю. М. Деякі аспекти гендерної ідентифікації та соціалізації особистості / Ю. М. Галусян, В. П. Новицька // Український соціум. – 2004. – № 1 (3). – С. 7-13.
2. Горностай П. П. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник / П. П. Горностай. – К.: К.І.С., 2004. – С. 132-156.
3. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
4. Клёцина И. С. Гендерная идентичность и права человека: психологический аспект / И. С. Клёцина // Права человека и проблемы идентичности в России и в современном мире. Под ред. Малиновой О.Ю. и Сунгурова А.Ю. – СПб.: Норма, 2005. – С. 167-184.
5. Клёцина И. С. Гендерная психология. Практикум (изд. 2) / И. С. Клёцина. – СПб.: Питер, 2009. – 496 с.
6. Коломинский Я. Л. Ролевая дифференциация пола у дошкольников / Я. Л. Коломинский, М. Х. Мелтсас // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 165-171.
7. Кон И.С. Психология половых различий / И.С. Кон // Вопросы психологии. – 1981. – №2. – С. 47-57.
8. Мухина В. С. Личность: Мифы и реальность (Альтернативный взгляд. Системный подход. Инновационные аспекты) / В.С. Мухина. – Екатеринбург: ИнтерФлай, 2007. – 1072 с.

9. Ожигова Л. Н. Психология гендерной идентичности личности / Л. Н. Ожигова. – Краснодар: Кубанский государственный университет, 2006. – 290 с.
10. Ярская–Смирнова Е. Р. Социокультурная репрезентация гендерных отношений / Е.Р. Ярская–Смирнова // Социокультурный анализ гендерных отношений: Сб. науч. трудов / Под ред. Е. Р. Ярской–Смирновой. – Саратов: СГУ, 1998. – 208 с.

Аннотация

На основе теоретического анализа в статье представлены основные подходы и научные мнения к определению понятий идентичности, идентификации и гендерной идентичности личности. Анализируется понятие гендерной идентичности: как осознание своей принадлежности к мужскому или женскому полу; как одного из компонентов социальной идентичности; как основного аспекта Я-концепции и самосознания личности. Описана структура, стадии гендерной идентичности и гендерной социализации, а также социальные факторы их формирования в онтогенезе. Раскрывается специфика и отличия гендерной и полоролевой идентичностей как разных сторон одного социального феномена.

Ключевые слова: идентичность, социальная идентичность, гендерная идентичность, половая идентичность, идентификация, социализация.

Annotation

The major approaches and scientific opinions to the determination of the concept of person's identity, identification and gender identity on the basis of theoretical analysis are presented in the article. The gender identity as the recognition of own membership of a male or a female sex; as one of the components social identity and the main aspect of the self-conception and person's self-consciousness are analysed. The structure, the stages of the person's gender identity and the gender

socialization and also the social factors of its forming in the ontogenesis are described. It is exposed the specific and the differences between gender and sex role identity as a different sides of the same social phenomenon.

Key words: identity, social identity, gender identity, sexual identity, identification, socialization.